

О. Р. МАЗУРКЕВИЧ, академік АПН України

РІДНЕ СЛОВО В КОНЦЕПЦІЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ОСВІТИ*

5.

Національне й загальнолюдське природно поєднуються в концепції літературної освіти її істинно гуманістичним спрямуванням на духовне формування людини засобами мистецтва слова. Такий підхід має свої традиції водночас і національного виміру, і вселюдського масштабу.

Саме на духовне формування людини орієнтував школу України ще славнозвісний попечитель Київського й Одеського учбових округів Микола Іванович Пирогов. Своїми циркулярами, бесідами й науковими працями він наставляв педагогів, батьків, діячів науки і мистецтва всіма засобами, і передусім словом і ділом, виховувати так, щоб кожна дитина стала людиною. Бо ж в усьому живому світі лише їй, людині, притаманне «духовне життя», і тільки людина творить, споруджує, володіє словом, зв'язує минуле з сучасним, провидить майбутнє. Тільки людина здатна являти цього роду свої душевні якості — проймається наукою, мистецтвом, релігією, співжиттям. І в цих творіннях втілювати свою творчу силу — ту іскру Божу, свічіння якої власне й знаменує людську природу. Девіз Пирогова — «шукай бути і будь людиною» — передбачав: «ідеали виховання, яким би розмаїтим не виступав у них національний тип, мають виростати з істини, совісті, правди — якостей вселюдських» (О. М. Острогорський. *Очерки по истории русской педагогической мысли. 1914. Розрядка наша.* — О. М.).

Цю закономірність мистецтва слова тепер заново освітлює «ідея цільності людства, єдності його планетарної долі, пафос спільних для всіх людей на землі засад», що виявляється у розумному підході до особистості, в підвищеній увазі «до загальнолюдського в характері, в ідеї внутрішньої нескінченності людського духу, у зверненні до ресурсів світової культури, в розбудженій пам'яті про її витoki й традиції», в розширенні масштабів художнього часу, в оптимістичному прогнозі прийдешнього тисячоліття (П. А. Колобаєва. *Концепция личности в литературе. МГУ, 1990*).

Теоретичні засади формування духовності всебічно обґрунтував академік В. І. Вернадський, перший президент Академії наук України. Він довів, що «духовні виявлення людини» становлять «явище величезного значення, можна сказати, основного, що відповідає властивостям вищих форм життя людини». В його вченні «духовне життя людини трактується як найвище виявлення всього живого, від неї невіддільного» («Філософські мислі натураліста»). У мистецтві, так само і в відображуваних ним природі, житті вчений знаходив «загальнолюдські риси»; це всюдиусече і вічно живе джерело «художнього на-

тхнення» наснажує науку пізнанням і відчуттям «глибин життя» («Мистецтво в житті і творчості В. І. Вернадського»). Припинення діяльності в галузі мистецтва здебільшого болісно відбивається на науці, а відтак — на долі народу й людськості («Сторінки автобіографії В. І. Вернадського»); адже на людину «найкраще діє художній естетичний інтерес» («Мислі й нотатки про літературу й мистецтво»). Знаменно, що таку ж силу духовності в науковому, естетичному й моральному досвіді відчув на собі Чарльз Дарвін, вважаючи великою трагедією втрату естетичного смаку, інтересу до мистецтва слова, поезії («Автобіографія»).

Художня творчість здатна внутрішньо «проявити надзвичайну велич людського духу». Сприймаючи твір, людина мислить його образами, вбирає в свою душу і звалює на плечі піклування про інших, про їх щастя й добробут. Так, за висловом К. Симонова, істинна поезія переходить з творчості митця в жадання, чуття і діла людські. В цьому процесі «слух душевний» єднається з «душевним зором» і витворює «стрункі слів суцвіття» (О. К. Толстой). Таке мистецтво слова, відлунюючи правдою життя, яка становить його природу, — формує й розвиває духовні потреби й обличчя особистості.

Теоретичний ґрунт цього закономірного явища знаходимо в глибоких думках, які містить «спроба» педагогічної антропології — «Людина як предмет виховання» К. Д. Ушинського. Слово, стверджується тут, — плід мислительного процесу — визріває під впливом людського, переходить у мову народу й віками, працею численних поколінь наростає, як духовне багатство людини. Це положення Ушинського, перевірене багатолітнім досвідом, далі розвивається сучасною педагогічною і психологічною науками спільно. Саме цей органічний сплав споріднених наук «в сфері людинознавства» (а до неї і належить література) виявляє величезні можливості духовного розвитку особистості, за умов, коли, як доводять психологи, «дедалі більше відкривається глибина непізаного, недостатність нашого знання історичної природи людини і гігантський потенціал цієї природи» (Б. Ананьев. *О проблемах современного человекознания*).

Формування з цього природного потенціалу духовного світу особистості відповідає життєвим потребам кожної людини, національній природі особистості, народним інтересам суспільства й гуманістичним цілям людськості. Духовність становить вищий ступінь людського життя, в ній суть гуманізму. Бездуховність же означає згасання життя, «розпад особистості» (О. М. Горький). Ницість душі

* Продовження. Початок у № 9, 1993.

призводить до кризи суспільства, загрожує крахом цивілізації.

В сучасному світі духовне життя людини притма-рюється з різних боків. З одного — шалена навала бездуховності. Вона породжується руйнуванням людської моралі. До цього призводить нехтування народними традиціями, паплюження святинь, національний нігілізм і суспільний розбрат. А звідси — потурання злу й попирання добра, верховенство кривди над правдою.

З другого боку — світовий процес бурхливого розвитку техніки. Попри всю свою прогресивність, він завдає там, де відбувається однобоко, і шкоди духовності людини. Безмежні у своїх можливостях «розумні» машини, могутні, при розумному володінні ними, в матеріальному збагаченні суспільства. Та в руках бездушних технократів вони жорстокі й нещадні.

Комп'ютеризація — велика сила й незліченне благо, поки нею не руйнується духовність людини. Тим часом, вона дедалі зухваліше націлюється на «живу душу», коли, споруджувану людиною, технократи її повертають проти людини. Тоді, прагнучи підкорити їй дух її творця, підміняють нею не лише розум, а й серце людини, єдиної в світі істоти, здатної на творчість духовну.

Над тверезим раціоналізмом, що тримає на собі планету, дедалі загрозливіше нависає «технократичний оптимізм». Він зводить весь прогрес до одних лише науково-технічних звершень — у теорії, а на практиці, коли посягає на душу, саме цим підсікає живий струмінь людства. «Технократичні естети» механічно й безупинно насаджують «комп'ютерне мистецтво». Йдеться не лише про підміну композитора музичним комп'ютером у створенні романсів і гімнів, чи усунення художника райдужним автоматом у малюванні картин. Відбувається видворення поета автомеханізмом, де замість «струн серця» діють важелі і кнопки. Недивно, що й провідні японські, наприклад, естети, літературознавці й педагоги все частіше пропагують механічний «симбіоз» сучасної людини з машиною. Ніби в цьому й полягає «головна особливість технологічної епохи», що насувається на «струхлявілу гуманістичну...» (Кобата Д. Біісікі. Феноменологія естетичної свідомості).

Творчій діяльності вчителя-словесника притаманна відмова від стереотипів. Творчий підхід до процесу навчання означає відхилення авторитарної педагогіки, утвердження демократизму й гуманізації. Все це відповідає суті нової концепції літературної освіти, покликаної духовно формувати людину.

Атмосфера творчих пошуків і педагогічних знахідок, у злагоді з такими засадами, ґрунтується на науковій основі. Вона вбирає в себе досягнення співпраці педагогічної, психологічної й філологічної наук та шкільної практики.

В наш час, як слушно застерігає Валентин Распутін, «доброто серця і вірної душі так не вистачає нам», і це тоді, коли «людина має жити більше серцем, ніж розумом, а в літературі це повинно бути передусім — жити серцем, жити душею». Збуджена чуттям жива думка, нове мислення ворущають творчу енергію, гартують будівничу силу, наснажують жагу до прагнень і звернень.

Здорові сили кожного народу на національному ґрунті завжди сяли плідні загальнолюдські ідеали. У свій час Іван Франко проголосив гімн Вічн о м у р е в о л ю ц і о н е р о в і. Пориви рідного народу — «Д у х, що тіло рве

до бою, Рве за поступ, щ а с т я й в о л ю. Він живе, він ще не вмер.» — властиві всьому людству. «Голос духа чути скрізь. Дух, наука, думка, воля... Тож вповні закономірно поет надавав національному визволенню вселюдський характер: «І д е в с в і т і т а я с и л а, Щ о б в б і г у й о г о с п и н и л а, Щ о б з г а с и л а, м о в о г е н ь, Р о з в и д н я ю щ и й с я д е н ь» (Гімн. 1880. Розр. наша. — О. М.).

Ті ж переконання проривались з уст речників інших народів, крізь інші часи. Мов би перегукуючись з українським Каменярем, російський Буревісник крізь полум'я 1918-го прорік: «В і ч н и й р е в о л ю ц і о н е р, втілюючи в собі революційний зачин Прометей, постає д у х о в н и м с п а д к о с м ц е м у с і є ї м а с и і д е ї, щ о р у х а ю т ь л ю д с т в о в д о с к о н а л і с т ь, і ц і і д е ї в ті л е н і н е л и ш е в р о з у м і й о г о, а і в п о ч у т т я х. (він) з н а є і в і р и т ь, щ о л ю д с т в о м а є с и л у б e з к і н ц я с т в о р о в а т и з д о б р о г о — к р а щ е. Л ю д с ь к е — ц е д у х о в н е, т е, щ о с т в о р е н о р о з у м о м, з р о з у м у — н а у к а, м и с т е ц т в о і с в і д о м і с т ь є д н о с т і.» Звідси «Вічний революціонер, — і у Горького, — прагне всіма силами д у х у с в о г о п о г л и б и т и й р о з ш и р и т и ц ю с в і д о м і с т ь, щ о б в о н а о х о п и л а в с е л ю д с т в о.» І син свого народу, продовжуючи цей природний (далеко не книжний) ніби перегук з українським сучасником, уточнює своє розуміння спільного образу: «Вічний революціонер — це дріжддя, що невпинно збуджує мозги і нерви л ю д с т в а.» Тож це не тільки «геній, який, руйнуючи істини, створені до нього, споруджує нові», а й — «проста л ю д и н а, спокійно впевнена у своїй силі, палаючи тихим, іноді майже невидимим вогнем, осяюючи шлях в майбутнє» (А. М. Горький. Несвоевременные мысли. — «Новая жизнь», 1918, 6 червня, № 109. — Розр. наша. — О. М.).

О. М. Горький беззастережно відвів Шевченкові п е р ш е м і с ц е в ряду національних геніїв світу, які втілили «дух народу з н а й б і л ь ш о ю к р а с о ю, с и л о ю і п о в н о т о ю» («Украинская жизнь», 1912, № 9. — Розр. наша. — О. М.).

За вірогідними спогадами академіка Агатангела Кримського, саме в ті часи О. М. Горький заявив у редакції «Украинской жизни»: «Вам, українцям, є чим пишатися у своїй культурі. Яких могутніх людей дала ваша література, яку славу традицію. Шевченко, Франко, Леся Українка — це ж не тільки поети величезного таланту і невичерпної творчої енергії, — вони л ю д и з великим л ю д с ь к и м с е р ц е м і р о з у м о м, г е р о ї ч н о ю с и л о ю д у х у. У н и х є ч о г о п о в ч и т и с я н е т і л ь к и у к р а ї н ц я м» («Советская Украина», 1940, 24 липня. Розр. наша. — О. М.).

Одночасно з Горьким академік Петербурзької Академії наук Ф. Є. Корш, відважний і послідовний, високоавторитетний захисник української культури, опублікував свою доповідь, прочитану на ювілейному Шевченківському вечорі 1911 року в Москві. Серед найглибших виразників «народного духу» світового рівня він виділив: з російських — Пушкіна, поляків — Міцкевича, а в Шевченкові вбачав генія, який н а й п о в н і ш е втілює в собі дух українського народу. При цьому Корш зауважив, що Пушкін, хоча й виражає найістотніше свого народу так само добре, як Шевченко свого, «але Пушкін зобразив усе це зверху, а Шевченко знизу». Звідси — для людства «Шевченко є таке ж божество, як Пушкін, та живе на своєму особливому сонці» (Сборник, посвященный памяти Т. Г. Шевченко. — М., 1912).

Історична справедливість веліє відзначити, що національні скарби українського народу як загально-

людські цінності рішуче й послідовно обстоювали визнані світом діячі культури різних епох і напрямів. До загальновідомого нагадаємо ще про таку документально засвідчену подію. З нагоди 50-х роковин від дня смерті Т. Г. Шевченка А. В. Луначарський написав (1911) ґрунтовну працю — дослідження «Великий народний поет (Тарас Шевченко)». На цій основі того ж року він виголосив у Парижі реферат про Шевченка. Видана українською мовою у Львові у 1912, Полтаві 1917, Одесі 1921 та Києві 1961, 1964 роках, а також перекладена з української публікації російською мовою в 1957 р. (Москва), — вона становила позицію у визначенні вселюдського в національному. Найбільша слава для кожного краю, для нації — це, читаємо там, творити з а г а л ь н о л ю д с ь к е. А звідси: «Невіддільний від рідного краю, великий поет далеко поза Україною розкинув могутні, повні квіткових пахощів віти свого генія. Великий Шевченко тим, що він поет української нації, але ще більше тим, що він поет народний, а над усе тим, — що він поет глибоко революційний. Завдяки Шевченкові скарби української душі немов повною річкою влилися в з а г а л ь н и й потік л ю д с ь к о ї культури, що своїми хвилями пливе назустріч світлій будучності» («Світова велич Шевченка». Збірник в трьох томах. К., Держлітвидав, 1964, т. 1, с. 412. — Розр. наша. — О. М.). В рецензії на львівське видання цієї праці (1912) М. Євшан відзначив, що Луначарський Шевченка і «всеслов'янську літературу» вважає «найкращим та грандіозним вступом до літератури, визволення людства».

Ті ж оцінки загальнолюдських цінностей в українській національній культурі Луначарський підтвердив і своєю публікацією «Шевченко і Драгоманов» 1914 р. у київському журналі «Дзвін». Того ж року в російській пресі він переконував, що й «великий співець Провансу» не зміг би зрівнятись «з поетом-страдником, який вирозив душу народу не лише в її спокої й самозабутті, а і в її гнівному й скорботному пориві, в її гуртовому риданні над своєю історичною долею», — з великим сином України, який «в нагороду за свої заслуги перед мовою й душею нашого Провансу — здобув терновий вінок» (Мистраль. — «День», 1914, 20 березня). І через 10 літ, зіставляючи «безумовну вершину» угорської і «всієї європейської» поезії Петефі зі схожими світовими явищами, Луначарський у передмові до книжки своїх перекладів з цього народного поета наголошує, що й Шевченко був не просто «письменник з народу» — він «далеко піднявся над своїм середовищем і міг би зробити честь будь-якій поважній громаді не лише своїм талантом і моральним обличчям, а і своєю освіченістю. високообдарований Шевченко велично сяяв» над українською літературою і світом (Александр Петефи. Передмова. — «Октябрь», 1925, № 2).

Про єдність національного і вселюдського говорив Луначарський і в промові на відкритті пам'ятника Т. Г. Шевченкові в Петрограді 29 листопада 1918 р. («Искусство коммуны», 1918, 7 декабря, № 1).

Найповніше ж розгорнув і вмотивував твердження про загальнолюдський, інтернаціональний характер національного скарбу України А. В. Луначарський своїм, тепер прикро забутим, вступним словом на Шевченківському вечорі 14 березня 1927 року у Великому театрі Москви, виголошеним перед концертом української капели «Думка». Про це тоді ж повідомлялось лише хронікою в жур-

налі «Червоний шлях» (1927, № 5), а повний текст став відомий, і то вузькому колу науковців, лише два десятиліття тому, в 1970 р. — з документальної публікації в академічному виданні інституту світової літератури ім. О. М. Горького Академії наук Усїм своїм змістом це Слово стверджує концепцію національного в загальнолюдському. Спершу переконливо розкопує коріння нашого національного скарбу. Він показав, що Шевченко свою палку любов до матері — України наснажив красою і ароматом рідного слова. Шевченко — найвеличніший речник тієї бездонної народної скорботи, яка виросла в українських селах, вилилась у нашій тужливій пісні, не обмежилась джерелом лише народної творчості, а й набула вищого художнього втілення. Велична в своїй журбі, вона доходить до глибин серця. Поезія, не вирощена самим народом, нічого схожого створити не може. Вона корениться в рідному народі, в його «надзвичайно мелодійній мові», яку Шевченко «зміг піднести дуже високо, бо відчув усіми фібрами своєї душі всі можливості цього матеріалу». Українська мова, підкреслював Луначарський, «така багата, і цей братерський народ такий талановитий», що ще звершить велетенську роботу над піднесенням національної культури в світі.

Водночас розкривається загальнолюдський резонанс рідного слова. «Для нас Шевченко свій брат, — заявив промовець перед різномовним зібранням. — Звідси нове джерело особливо гарячої любові і найвищої оцінки його, це один з найвеличніших геніїв у сім'ї в с і х н а р о д і в. Він щиро простягає руку в с і м т р у д я щ и м». У Шевченковім слові вчений розгледів багатозначну й дорогоцінну рису: в його поезії відчувається яскрава, сонцесяйна радість, відвага, розмах, те піднесення, що свідчить, яка велетенська сила оптимізму закладена в цьому гнобленому народі, така потрібна в с і м н а р о д а м. Саме тому Шевченко здіймається як геній над відроджуваною Україною і ц і л и м с в і т о м. Знаменний у цьому плані фінал цього слова: «від серця нашої країни і всього трудового люду шлемо українцям свій найщиріший привіт і побажання розквіту їх культури, котра має бути одночасно і н а ц і о н а л ь н о ю і г л и б о к о з а г а л ь н о л ю д с ь к о ю, яким був сам Шевченко в його великих піснях». А звідси і в усьому світі «всіляка людина, в силу своєї л ю д с ь к о ї г і д н о с т і, дивлячись на те, як захищає свої права к о ж н а н а ц і я, а тим паче такий великий народ, як український, зустрічає його з великою симпатією» (Центральний державний архів літератури й мистецтва. Фонд 279, опись 2, од зб. 166, лл. 1—5. — Звірено: «Литературное наследие», т. 82. А. В. Луначарский. Неизданные материалы. М. «Наука», 1970, с. 210—214).

6.

Нині по-різному сприймаються духовні багатства, національний скарб і світові надбання українського народу. Його творча спадщина і культурні здобутки завжди і повсюди оцінювались неоднозначно. Як неоднорідними були й історичні умови зародження, становлення і розвитку тих духовних багатств, національних скарбів. Як не суцільно однаковим було і соціальне середовище, що впливало на ті процеси, спрямовувало їх, прискорюючи чи гальмуючи. Як, нарешті, не цілокупно, не одним річищем протікали й самі ті процеси. В шуканні шляхів розв'язання життєвих проблем їм теж властиві були суперечності. Тим

паче, що ті шукання штучно притамовувались, несходжені стежини затопувались, незгасні ватри притьмарювались, невичерпні джерела замулювались.

У трактуванні співвідношення між національним і загальнолюдським зустрічаємо дві крайності. Одна розмиває національне річище в океані «общемірового культурного пространства» («Литературное обозрение», 1991, № 6, с. 5). Для більшого навіювання і доскіпливішого напучення ратаї цієї крайності доорюють свою скибу аж до Гете, який колись у вікопомних розмовах з Еккерманом мав необачність сказати (точніше, так його витлумачив співбесідник): «ми, німці, жахаючись висунути носа за межі того, що нас оточує, неминуче впадасмо в таку ось педантичну пиху... Національна культура тепер мало що значить, на черзі епоха всесвітньої літератури, і кожен мав би сприяти найшвидшому її пришествю» (И. П. Эккерман. Разговоры с Гете. М., 1981, с. 219). Цупко чіпляючись за такі тлумачення думок деяких авторитетів, буває, й теперішні корифеї впадають у подібну крайність. Так, навіть у академіка Д. С. Лихачова «мысль о творчестве некоей всемирной культуры» («Литературное обозрение», 1991, № 6, с. 4), буває, затуляє немеркнучу в цьому космосі національну зорю.

Друга крайність над усе роздуває «комплекс высокомерия национального», яке всіляко натужиться поглинути своїм хатнім цілий світ. Ця крайність здавна виплоджує рівно як великодержавний російський шовінізм, так і ворожий до інших народів будь-чий войовничий націоналізм того гатунку, що протистоїть людству.

У свій час Уйтмен, витаючи понад вершини «всіх епох і всіх народів», проголосив багатонаціональне співжиття національностей США як нібито один суцільний ковчег на ймення — «американці... народ, який не просто нація, а нація націй, що ввібрала в себе весь світ» (Писатели США о литературе. М., 1974, с. 21). Хіба не тим же месіанством, але вже по сей бік океану, в тутешньому пофарбуванні, віс від «пророцтв» на кшталт, ніби справді національна «російська культура покликана захлинати своїм шаленим натиском духовні устої машинної цивілізації Заходу» (І. Глазунов. — «Советская культура», 1990, 14 липня). Так само і тлумачення вигаданої «всесильності» якоїсь «закваски російського месіанства» в поезії «великого народу», проголошеного «як центр, як серце цілого світу» (В. Кожин. — «Литературная газета», 1990, 13 сент.). Трапляється щось схоже подекуди і в українському «месіанстві» — минулому й сьогочасному, добре відомому з деяких писань і мовлень.

Але ж здавна той же світоч Гете мав мудрість розуму всупереч архінаціоналістичній німецькій «педантичній писі» навкіс відрубати: «Я охоче вдивляюся в те, що є в інших націй, і рекомендую кожному робити те саме» (И. П. Эккерман. Разговоры с Гете, с. 219). Чи не те ж саме стверджував і значно раніше корифей класичної естетики Фрідріх Шлегель, застерігаючи: «Мало плодovitи заздрісна ворожба до сусіда, по-дитячому надумане самообожнення і свавільне вигнання всього чужого — частоті істотного елемента того нового змішання (взаємопроникнення), завдяки якому ми тільки й можемо досягти власної досконалості» (Ф. Шлегель. Эстетика. Философия. Критика. В 2-х т. М., 1983, т. 1, с. 232).

Національна розмитість, як і національна зверхність, відчуженість були несприйнятні мислителям гуманістичних

переконань. Так, на противагу шовінізму П. В. Струве, його сучасник В. С. Соловйов обстоював «національні особливості» як закономірне явище, природну якість і одвічне право кожного народу. Ідеолог великодержавної російської зверхності П. Б. Струве, маскуючись під «демократа», затискував українську мову в щільно обмежені рамки — як «місцевого наріччя», притаманного «місцевій художній літературі», і то тільки в певних межах, визначених «чисто педагогічними міркуваннями», не даліше «місцевої початкової школи» (тільки на словах — насправді ж і звідти рідну мову виганяли).

Навпаки, зважаючи на істину, історичну правду і здоровий глузд, В. С. Соловйов визнавав, що «національні особливості культурних працівників дуже важливі і бажані для самої справи, вони дають загальнолюдській культурі її багатство, повноту і різноманітність, нітрохи не порушуючи її єдності». І коли говорив про «загальнолюдську культуру для всіх народів», то споруджував її на «національних культурах в тому змісті, в якому мовиться про німецьку, англійську, російську науку», зважаючи на «всю різноманітність культурних характерів і спрямувань». І тільки «об'єктивно — в суті завдань і наслідків історичної праці» — підносив її до вселюдської спільності, — культура людства «як одна для всіх істина, одна справедливість, одне Божество» (В. С. Соловьев. Сочинения, т. 1, с. 619. — Розр. наша. — О. М.).

Щоб збагнути всю глибину духовного життя народу — не з вершків, а до дна, — потрібні не звичні, не верхоглядні, а нові критерії, новий підхід до розкриття, пізнання і збереження національних святинь, їх осмислення як народних і як загальнолюдських цінностей. Підхід науковий, історичний, виважений дозволив би віднайти істину і воскресити її. Ту істину, що наспражила й музу Тараса Шевченка: всюди помагати, всюди доглядати його — «В степу, безлюдному степу. В далекій неволі. Із казарми нечистої Чистою, святою. Мов живущою водою Душу окропила». Ту істину, яка в слові Кобзаря палала «зоренькою», «порадонькою святою», скрізь і завжди — «Вночі, і вдень, і ввечері, і рано» витала з ним і вчила «неложними устами Сказати правду», як вписав він навіки свій девіз до щоденника, повертаючись з царської катівні (9 лютого 1858, Нижній Новгород).

Тільки світоч істинної правди дозволяє розгледіти кризу віки, виважити на терезах століть те, що з покоління в покоління ростав і леліав, беріг і боронив народ як свою нетлінну скарбницю, законну національну гордість. Те, що од нашестя до нашестя топтали, рвали й нівечили копита вражого зла, що люто звалювалось на долі народні, косило людей на всіх шляхах історії, від татаро-монгольських орд до нацистсько-фашистської навали; від імператорських руймовищ козацької вольності до іродського скошення голодомором, вбивствами і катівнями цілих шарів людської «маси», випалення ґрунту з-під поколінь і народів, їх цвіту культури — розстріляного Відродження. Розгледіти й переконатись, що ніщо й ніколи не могло вбити душу людську, зламати дух народний. Воістину суццю правду мовив наш Пророк, зазираючи вглиб століть: хоч як споконвіку Прометей карав орел, та живущої крові йому не сила випить, серця народу не вбити, —

*Воно знову оживає
І сміється знову,
Не вмирає душа наша,
Не вмирає воля.
І несить не вночі
На дні моря поле.
Не сжує душі живої
І слова живого*

(Т. Шевченко. Кавказ, 1845)

Народ, «якого Правди сила ніким звойована ще не була», тож і тепер, крізь століття, устами нинішнього свого сучасника на всі світи гласить: «Яка біда мене, яка чума косила — а сила знову розцвіла» (П. Тичина. Я утверждаюсь, 1943).

Та сила — в духовному житті народу, що становить його національний скарб. І скарб той нетлінний, бо містить у собі загальнолюдські цінності. А щоб пізнати цей скарб до дна, осягти його від коріння й до верховіть, саме життя веліє йти до джерел глибинних, розгрібти їх з намулу, добитись чистих, свіжих струмків.

Такі стежки кращі уми й таланти народу прокладали віками. Та злі сили далі замулювали джерела, гатили потоки, нищили прорість, гасили «іскру вогню великого». А він все жеврів, таївся в с л о в і, «щоб слово пламенем взялось, щоб людям серце розтопило...»

До тих запруджених, та не замулених джерел, до притьмарених, та незгасних ватр духовного життя народу й людства й звертаємось нині в пошуках скарбів слова — живого, невмирущого.

Свого часу, підводячи підсумки огляду тернистого шляху української літератури, яка від рідного коріння піднялась у XIX — на початку XX століть до світових верховіть, відважний її літописець Сергій Єфремов у своїй «Історії українського письменства» (1919) справедливо оцінив його національне і вселюдське значення. Через незліченні тортури й перетини, долаючи фатальні умови, українське письменство, як показав він, вийшло на битий шлях і йде ним до вселюдського ідеалу — сіяти правду, допомагати народженню щиро людського життя на своїй ділянці національній. Світовий закон, в його викладі, гласить: живе письменство становить живу мову живого народу. Українська література якнайкраще справдила це. Вона понесла з собою в світ нові вселюдські цінності.

І найперша цінність — мотив п р а в д и, невтомне шукання справедливості. Від загальних посланій Вишенського до спокійної філософії Сковороди, од девізу Кирило-Мефодіївських братчиків — «уразумте істину» і вогневого слова Шевченка — до найближчого на той час письменника та всієї народної поезії, перейнятої величною щиролюдською правдою своїх тужливих образів.

На цім шляху українське письменство перед світом безупинно підносило л ю д и н у, боролось за її право, боронило від кайданів, роздмухувало іскру людяності у великий серця жар. Звідси, за С. Єфремовим, і друга, не менш велика, цінність: справжнє українське мистецтво слова ніколи не вихваляло кривди і насильства, не помагало гнітити слабих, не вимагало поневолення, непохитному з а с т у п н и к о в і за знедолених і скривджених, жалібникові за людину ці мотиви органічно огидні й чужі. З чистою совістю українське письменство проголошувало девіз свого найбільшого речника: «Ми чесно ішли, у нас нема зерна неправди за собою».

Українська література в надзвичайно яскравій національній формі сповнена того безмірно широкого духу, що болить світовими, вселюдськими болями, що й свої власні справи освітлює з погляду вищої справи й справедливості, цілому світу бажаючи «братання, поради, освіти й свободи». І ще тоді чесний історик рідного слова рішуче одкидав злий наговір на нашу літературу: «Тільки з незначки та нетямучості, або навмисне заплісуючи на правду очі, можна ставити українському письменству на рахунок «національну узость», «ослепление», «шовинизм» і інші такі невідомі йому риси».

Безперечно загальнолюдську цінність, внесenu в світову скарбницю українським письменством, становить, словами того ж ученого, «величезна його внутрішня краса, що безмірно переважає ті зверхні цінності, які вже дало воно світові». Адже нема на всім світі більшого виміру, ширшого розмаху для праці, кращої мети серед людей, як «збудити великий народ, не останню частку людськості, до свідомого життя, духа живого вдмухнути в приспаного історією велетня, перетворити сирову етнографічну масу в свідому і своєю свідомістю дужу націю».

Кращі уми й таланти світу приваблені внутрішньою моральною й громадською красою України. А саме в мистецтві слова виявилось найдужче українське відродження, що окрашує життя всієї щирій людяності, — воно «новий показує образ невмирущого духу людського й живить надії на перемогу одвічної правди».

Внутрішня краса, моральна величність, подвижництво в його найкращій формі — не сухий, егоїстичний аскетизм, а той порив, що душу свою полагає на други своя — проходить червоною ниткою через всю історію української літератури. Не заради лавр та золота, не за облудним, чадним меценатством, що принижує й зневолює письменника, спокушаючи на облесні панегірики й оди, віддавали життя подвижники рідного слова. Ствердження своїх переконань історик літератури знаходить у поетичному маніфесті Лесі Українки:

*Чоло не вінчали лаврові віти,
Тернів не скрашали ні злото, ні квіти,
Страждали співці в самоті;
На них не сіяли жупани, лубани;
Коли ж на руках дзвеніли кайдани,
То вже не були золоті.*

Великою працею й нелюдськими зусиллями, пожертвою загублених талантів наше письменство, перейняте духом справжньої людяності, щирого співчуття до всіх пригноблених і скривджених, невпинного шукання правди, добра і краси в житті, — вносило до духовної скарбниці людства свою долю творів світової вартості. В них було чути гімн людині як людині, боротьбу за найкращі риси людської вдачі, за її визволення, співчуття стражданням, ненависть до насильства й вічне шукання правди. Природний демократизм української літератури прилучив її «до великого світового ходу назустріч величному сонцю правди та волі» (Сергій Єфремов. Історія українського письменства. Вид. 4. Київ—Лейпциг—Колонна—Вінніпег. 1919. Том II.— С. 334).

Все це за велінням історії і визнанням історика, визначає не тільки національну, а й світову роль українського письменництва, його місце у вселюдській, світовій культурі. Це стверджують і найновіші праці українських учених

Сучасне літературознавство в тлумаченні історії українського мистецтва слова цілком слушно відзначає «прагнення провідних культурних діячів, таких, як Пантелеймон Куліш, Михайло Драгоманов, Іван Франко, Леся Українка, Михайло Павлик, Сергій Подолинський та інших, ввести українську культуру в систему західноєвропейської культури, активізувати процес інтеграції національних традицій європейських культурних новацій». А звідси — й визнання необхідності державних заходів «як для захисту, збереження й розвитку національної культури, так і для екстраполяції культурних надбань українського народу в світову культурну систему» (М. Жулинський. Духовна енергія нації. — «Українська культура», 1991, № 6, с. 3).

Вмотивовано визнає й інший автор, Роман Іваничук, що неминуча актуальність вершини української літератури — «Шевченкової поезії, в її загальнолюдському звучанні, безсумнівна. Поет, який «безмірно любив свою Україну», в усій творчості, як і в житті, «не обмежувався тільки цим святим почуттям, а піднімався до вершин вселюдської любові». Звідси цілком логічно — «інтернаціоналізм Тараса Шевченка, зрощений з любові до свого народу, стає в його творчості домінуючим». А це, зрештою, означає, що «творчість... яка органічно виросла з життя українського народу й стала довершеним поетичним вираженням його страждань і волелюбних прагнень, не мислиться поза світовим суспільним і літературним розвитком, поза інтернаціональним контекстом». Адже ж справді, — і нікому нічим цього не заперечити, — «у кожному рядку, слові поет мовить тільки про страждущих — українець це чи росіянин, поляк або чех, солдат, варнак чи покритка — до всіх розкривається любов'ю його серце, а до всіх гнобителів, не зважаючи на національність, він кидає гнівне: «Схаменіться, будьте люди, бо лихо вам буде». Отож саме така, притаманна всім, хто чесно йшли, без зерна неправди за собою, любов і ненависть вела поета «по світу, мов Данте по пеклу».

І цілком зрозуміла зворотна сторона цього закономірного явища, — усі «великі представники» літератур народів світу «виросли на своєму національному ґрунті», бо ж, як і сьогодні стверджується, «тільки врісши коренем у ґрунт національної школи, можна піднятися своєю кроною до тієї висоти, з якої видно світові обрії, на якій стаєш і сам помітний для світу» (Роман Іваничук. Чистий метал людського слова. К., «Радянський письменник», 1991, с. 14—15, 49. Розр. наша. — *О. М.*).

Все це логічно, вірно й справедливо. Важливі при цьому й акценти — вони ніде не мають відходити від історичної правди, скрізь покликані виважувати її терезами пройденого, вимовляти «неложними устами», як заповів Шевченко: «І чужого научайтесь, й свого не цурайтесь». Щоб не класти суцільною гирею на першу шайку тих терез «світове», а на другу — щось розмите, безлике, ніби «своє»; або ж — навпаки: на одну — тільки «своє», вартє «над усе», на іншу ж — ніби «чуже», «далеке», виходить — і потойбічне.

Як справедливо застерігає Павло Загребельний, «скрізь, де починаються розмови про винятковість, богообразність народу, нації, суспільного ладу, держави», там виникають ворожі людству явища аж до людиноневисницьких: «Я з острахом спостерігаю за галасуван-

ням невігласів, які намагаються довести, ніби українці — найдревніший народ на землі, українська мова — найперша з усіх мов, українська хлібина — найперша хлібина в цивілізації і т. д. і т. п. Можу підкинути цим «історикам» ідейку про те, що перша людина з'явилася не в Олдовайській ущелині в Танзанії, а таки ж у нас в Кагарлику або в Кобеляках» — не без підстав іронізує письменник (Павло Загребельний. Бути самим собою. — «Літературна Україна», 14 січня 1993 р., с. 3).

Бо і в культурі діють ті ж закони життя, про які образно мовив поет.

*Забудеш рідний край — тобі твої коріння взоjne,
Вселюдське замовчиш — обчухрачлим зростеш.*

(Павло Тичина).

В скарбниці народній національній загальнолюдській — нероздільні. Вони одне в одному — обопільні, постають на плідній землі, де стволом здійснюються в крону і з листу вбирають у себе нову силу. Йі дедалі глибше коріннями врастають в рідний ґрунт, а віттями сягають вселюдського сузир'я.

Новий підхід до вивчення словесності в сучасній школі викликає в особистості «маніфестацію душі», як писав І. Франко. Такий підхід несе в собі безмежні можливості різноманітних засобів естетичного й морального виховання. У співдружності вчителя і учня розширюється діапазон вільного творчого мислення, духовного відчуття і свідомого пізнання. Створюється атмосфера радості спілкування, а звідси — й радості самого життя. Це стверджують і ті вчителі, творча ініціатива й винахідливість яких надійно протистоїть шаблону й застою, вносять свіжий струм літератури в школі.

Розкутість учителя, розмурування навчальних програм, вивільнення від нормативних розкладок і директивних приписів розв'язує руки і педагогу, і учневі. Відкриває їм простір для істинної творчості, за власним переконанням, на поклик свого розуму і серця. А це спонукає до серйозних, справді наукових пошуків — і, звичайно ж, знахідок. У практичному досвіді вчителів є вже чимало прикладів свіжого струму нових підходів до літератури в школі.

При вивченні, скажімо, творчості Шевченка роками й десятиліттями всі офіційні канали — від підготовки вчителя в педвузі і до шкільних програм, підручників, «методрозробок» та всіляких зверхніх приписів — втямлювали вчителів, а відтак — учням, протиставлення Тараса Григоровича його нібито антиподу й «заздрісному ворогу» — Пантелеймону Кулішу. Жодних науково вмотивованих доводів не наводилось, дарма, що факти (звичайно ж, замовчувані) свідчили про зворотнє. І тільки тепер визволена творча думка вчителя знаходить (разом з учнями) правду і в літературному процесі. Велич Кобзаря вони показують на справді історичному фоні, осяяному чи не найбільш яскравим світлом розуму й титанічної праці його сучасника. Серед таких знахідок — Кулішеве «Історичне оповідання». Йдеться про часи, коли, з погляду П. О. Куліша, Шевченків «рік 1847-й становить епоху в житті України». Саме напередодні «українська пісня і написана словесність народу українського натхнули молоді уми в Києві спасенною думкою — видвигнути свою націю з темряви». З того і «розпочинається період гонення нашого рідного слова в нашій краї». І саме тоді на весь зріст піднявся наш Кобзар. «Серед цієї благодатної

молодіжжі з'явився Шевченко», — сповідав П. О. Куліш, розкриваючи пророче виявлення народної сили:

«Слів сей був воістину гуком воскресної труби архангела. Коли говорено коли-небудь по правді, що серце ожило, що очі загорілись, що над чолом у чоловіка засвітився полом'яний язик, то се було тоді в Києві. Справді, наші молоді мрії знайшли в Шевченкові благословення, оправдання, знайшли заруку своєї будущини» (Твори Пантелеймона Куліша, т. 6. Львів, «Просвіта», 1910, с. 377, 384).

Перед Кулішем в о ч е в и д ь, в безпосередньому спілкуванні, Шевченко виростає в народного речника, з кобзарського голосу якого постає, за висловом Пантелеймона Олельковича, «національний пророк», попередній образ якого «змалював нам, по його слову, такий же великий, як і сам Шевченко, геній слова» — Пушкін; тут же Куліш наводить заключні 16 рядків оригіналу Пушкінового «Пророка» (с. 384—385).

Не один раз Пантелеймон Куліш величав Шевченка іменем Пророка. Так, він зобразив, як «жених великої почитательки його таланта (Ганни Барвінок—О. М.) за-слухався його пророчих річей», бо ж «чарівною силою свого слова і голосу розгорнув... Шевченко широку сцену життя людського» саме тоді, коли «між українським панством рідко ще хто вмів розмовляти рідною мовою». І між цими «очужілими земляками», за свідченням Куліша, Пророк мовив «у своїм посланні до мертвих і живих і ненароджених».

*Умийтеся, образ Божий
Багом не скверните;
Не дуріте дітей своїх,
Що вони на світі
На те тільки, щоб панувать...»*

(«Історичне оповідання», IV)

Та, як оповідає далі Куліш, нашому Пророкові — «Провозвіснику і першому герою справдешньої свободи української — готовилось те саме поприще, до которого довоювались завзяті вороги завзятих його предків» (с. 391—396).

В образі Пророка Шевченко виступає у Куліша і тоді, коли автор «Історичного оповідання» застерігає, що слова «Од молдованина до фіна на всіх язиках все мовчить, бо благоденствує», — таять у собі віщу силу:

«Не мовчатиме ж воно вічно; колись—таки та заговорить. Добре ж, коли б заговорило мовою інтелігенції. А от біда, як дика сила деспотства та викличе з пекла дику силу рабства. Тоді і в нашій бідолашній Україні справдиться ієреміське пророкування Шевченка» (с. 409—410).

Тим часом нашим учителям однобоко втлумачували тільки те негативне, що хоч і траплялось в окремих, не властивих для всього Куліша, його висловлюваннях, але ж спрямовувалось тоді не на зло «брату Тарасові»... Натаскували лише «гріхи», без жодної хоча б спроби з'ясувати їх причини.

Прикладів відродження справжньої української класики в сучасній школі дедалі більшає, в міру її демократизації.

Та дійовим засобом формування «духовного вираження» особистості в сучасній школі література стала далеко ще не скрізь. Часто вона перетворюється на сухий одноликий шкільний «предмет», що вимірюється шаб-

лонними нормативами й шматується стандартними дозами. Нашпигована «темами» й січена «годинами», виглядає вона жалюгідно, впроваджується нудно і сприймається тьмяно. А все це від того, що над шкільною словесністю тяжіє й досі десятиліттями протертий трафарет. З інерції він накладається нині і на ті свіжі латки, якими, буває, поспіхом затуляють і «білі (точніше — чорні) плями» понівеченої роками деспотизму й застою національної літератури. Тоді на «білих плямах» постають лише «тіні забутих предків». Тепер ці прогалини в шкільних курсах поступово заповнюються, та на жаль, знову ж таки, буває, формально.

І виходить — шаблон навиворіт. У різних варіантах шкільних «курсів» все ще сіріють то тут, то там давно вже затерті штампи старої різьби. Саме ними спотворюються літературні портрети, збіднюються образи, знеособлюються чільні постаті так, що й на «білих плямах» залишаються не живі постаті подвижників рідного слова, не такі, якими вони були чи є, а хіба що натяки на них — справді одні лише їх тіні.

Скажімо, той самий Пантелеймон Куліш. В оцінці Івана Франка він був «знатним на свій час організатором духовної праці». І, за тим же переконанням, «в історії нашого духовного розвою займе він назавсідги дуже високе місце», закликаючи людство «на всіх кінцях до нового, суспільного, духовного і національного життя». Водночас і Михайло Коцюбинський теж глибоко шанував Куліша — «поета й белетриста», якого «сильний і гнучкий розум, широчінь і незалежність поглядів, видатний талант... дають право на почесне місце серед блискучої плеяди українських письменників 40-х років в українській літературі» («Волынь», Житомир, 1898). Таким же і постає Куліш нині на уроках досвідчених учителів. Тим часом деякі теперішні варіанти шкільних курсів підвели під трактування його творчого подвигу звичайний трафарет, застосований до інших письменників.

Поверненого школі Олеся, в чарівній поезії якого Максимові Рильському вчувалися «натхненне прославлення природи в усіх її змінах і разом з тим найінтимніша лірична сповідь», — «оновлений», а по суті, підлатаний курс української літератури представляє все ж старими трафаретами, запозиченими так само з розділів про інших письменників віджилої програми. Дарма, що Рильський зворушливо і вельми конкретно переконував, як гірко доводилося «талановитому поетові... болюче складного шляху — Олександрові Олесю», трагічний «душевний лад» якого на всю глибину виявився в органічному сплетінні антонімів і антитез («З журбою радість обнялась, в сльозах, як жемчугах, мій сміх»), — як тяжко в них повідать словом «печаль свою». Попри все це, тепер учитель має втлумачити дітям «висловлювання запізненого каяття (!) з приводу нерозважливого (?) вчинку — еміграції», як приписує настанова програми. Творчі вчителі не сприймають подібних офіційних приписів — і на їх уроках чути голос мужнього Олеся у співзвуччі з Лесею Українкою.

Залишками соціологічних штамів припорошені нині щойно введені в коло шкільного читання дзвінки й завжди свіжі твори Бориса Грінченка. Гостра сатира Володимира Самійленка втиснута в тупу формулу. Народна трагедія Миколи Куліша, якого не дарма Рильський називав авто-

ром «глибокодумної драми», оглушена патетикою, раніше вживаною хіба що стосовно п'єс Корнійчука.

Подібні нівелювання застосовуються навіть до таких оригінальних, нітрохи не схожих один на одного, поетів, як Василь Симоненко і Ліна Костенко, Іван Драч і Борис Олійник. Так, світло-синівна лірика Василя Симоненка притьмарюється службовим її тлумачем як «формування ідейно-естетичних переконань». Зворушлива сердечність поезії Ліни Костенко заморожується тим же методичним холодильником «філософічності». Та ж лексика прикладена і до круто відмінного стилю І. Драча. Подекуди «філософічний» трафарет розпливається, як скажімо, стосовно до поезії Бориса Олійника, коли йдеться про звичну формулу старих підручників — «Ідейно-художнє та виховне значення...»

Самі ж ці поети, кожен своїм голосом, зовсім інакше вживають, справді по-своєму, слово рідної мови, звернене до сучасних і прийдешніх поколінь. Так, Ліна Костенко в усіх своїх поетичних книгах була і залишається співцем «душі людської» («Вибране», 1989). У неї злилися воедино «непритомність розуму і серця» («Неповторність», 1980) як найглибший вплив душі. Творчість її, «життям своїм здорожена» («Над берегами вічної ріки», 1977), завжди в невгамовнім пошуку скарбу: «Мені потрібне слово, а не слава» (там же). Той скарб знаходить вона в повіданій рідною мовою «мудрості душі» народної. Бо ж, як сприйняла це від Лесі Українки, «мистецькі світи зароджуються в галактиках людського духу, а не в світоглядних настановах» («Поет, що ішов сходами гігантів», 1989). В цьому її «найвища сутність» («Сад нетанучих скульптур», 1987). І саме такою чуємо її в тих школах, де мовить поетеса справді своїм голосом, в її неповторності, як чари «Марусі Чурай».

Та, на жаль, ще немало зустрічається негативних явищ, подібних до щойно наведених. І однією з істотних причин є нестача готовності вчителя — словесника до збагачення нового підходу в шкільному осягненні літературно-художньої скарбниці. А це призводить до браку творчої снаги.

7.

Брак творчості — свого роду наше «лихо давнє і сьогочасне». Адже ще на схилі минулого віку вельми авторитетний на той час просвітитель М. О. Корф, усім життям зв'язаний з Харківщиною, Херсонщиною, Катеринославщиною, послідовний захисник української культури й національної школи, «учений-педагог, що стояв на рівні досягнень європейської і світової науки» (Антологія педагогической мысли Украинской ССР. М., 1968), — відшукав корінь причини цього «лиха» і націлив на стежку до цілющого джерела, що дасть сили для його подолання. В листі до відважної діячки народної освіти на Україні Христини Данилівни Алчевської він писав (задля вірогідності подаємо документально — мовою оригіналу):

«Ведь наша наука бедовая. Представьте себе ученика, который... действует механически... действия его не осмысленны. В таком положении, как этот ученик, тот преподаватель, который, не зная законов физической и психической жизни человека, применяет хотя бы самые рациональные методы обучения... он не объяснит вам этого законами душевной жизни. Спросите преподавателя, который не думал над челове-

ком и не изучал его, а изучал только методы обучения, для чего он ставит наводящие вопросы, вместо того, чтобы рассказывать, — и он вам не ответит. Чуть же явится в школе новое обстоятельство, непредвиденное книгой, побудившее этого мастера обучения заменить кремневое ружье скорострельным, и этот учитель не попадет в цель, смутится и станет втупик. Я хочу сказать, что только тот из нас, педагогов, способен к совершенствованию, к вполне основательному обучению, кто не довольствуется изучением методики, а смотрит глубже. Методика — результат, это ручей чистой воды; добраться же нужно до самого ключа, который в физиологии и психологии, в антропологии и педагогии, в истории нашей науки».

І в іншому листі до неї ж: «...помните, что рядом с любовью к делу неизбежно должен стоять не менее сильный рычаг — знание дела для того, чтобы дело шло. Школа, в которой нет непрерывного творчества, — мертвый организм; только преподаватель, работающий над собою, в состоянии вдохнуть в него жизнь... Пока вы будете работать над собою, школа ваша будет расти, и рост этот не прекратится до тех пор, пока вы сами не перестанете учиться» (Виктор Острогорский и Д. Д. Семенов. Русские педагогические деятели. М., 1909, с. 95—97. Розр. наша. — О. М.).

Саме так тільки учитель, який усе життя вчиться, добирається, як радив М. О. Корф, «до самого джерела» і свою любов до дитини поглиблює знаннями науки для її розвитку, працює творчо і згуртовує навкруг себе живий організм «школи безперервної творчості», — здатний, впроваджуючи в життя концепцію національної школи, забезпечити непорушне здійснення закономірної єдності національного й загальнолюдського не лише в системі літературної освіти, а і в усьому навчально-виховному процесі, формуванні особистості громадянина суверенної України на природному і плідному ґрунті рідного слова. Тільки таким «учителем школа стоїть» (І. Франко).

Найперші витoki літературної освіти, ще з початкової «народної» школи, М. О. Корф вбачав у рідному слові, навчанні рідною мовою. Сам змушений це доводити іншим, російськомовним «ключем», адміністративно введеним не тільки в науку, а і в сільську школу, він, однак, переконливо писав:

«До тех пор, пока при обучении не заходило речи о сознательности чтения, было совершенно безразлично, какую дать учащемуся книгу для чтения... сознательность чтения сделалась главнейшей целью, к которой стали стремиться при школьном и домашнем обучении... вопрос о книге не мог не стать жизненным вопросом... Всякая книга для чтения прежде всего должна быть доступна... существенную пользу от книги для чтения видим мы в том, чтобы она... по мере развития дитяти чтением обогащала его словами родного языка...» (Н. А. Корф. Наш друг. СПб. 1871. Курсив автора, розрядка наша. — О. М.).

Рідне слово Корф вважав життєво необхідним в усьому навчанні та спілкуванні учителя з школярем, в бесідах про читане: «Беседы имеют целью достигать того, чтобы дети научились мыслить и говорить, чтобы дети ознакомились всесторонне со своею местностью» (там же). Рідне слово в природнім поєднанні з навколишнім оточенням, з життєвими ситуаціями, «наочним

навчанням», з усім світом школяра «должно научить его приходиться на основании наблюдений к в е р н ы м заключением, т. е. научить мыслить, оно должно научить его по делиться своими наблюдениями и заключениями с другими, т. е. правильно изложить свою мысль словами. обучая детей родному языку, знакомить их с предметами видимого мира, научить детей наблюдать и мыслить». Рідним словом учні мають здобувати знання з життя і у спілкуванні з учителем, який і сам повинен володіти глибокими знаннями, щоб передати їх рідною мовою. Тільки так можна в «мертвий організм» чужої дитини школи, де нема природної (тобто материнською мовою) «безперервної творчості», оживити, «вдихаючи в неї життя» саме рідною мовою й своїми знаннями: «Чем богаче запас знаний самого учителя, тем больше сумеет он передать детям полезных сведений...» (Н. А. Корф. Русская начальная школа. СПб., 1876).

Далеко не випадково ділився такими ідеями М. О. Корф з Алчевською. Добре звідавши її шлях боротьби за рідне слово в рідній школі, він високо оцінював її діяльність, включаючи й підпілну: «Харьковская воскресная школа сделала огромный шаг вперед: из школы грамотности превратилась в полную элементарную школу, которую стоит посетить всякому желающему видеть на деле применение лучших методов обучения по всем предметам элементарного курса» (Н. А. Корф. Наше школьное дело. М., 1873). А десятиріччям згодом Корф переконував ще певніше, що до с в і д Харківської школи Алчевської дуже повчальний, і вірив в прийдешній час, коли працю її оцінять і визволені чесні трудівниці її благородно гордяться повсюдним наслідуванням їх прикладу. — вона: «безумовно заслуговує у багатьох відношеннях називатися зразковою» (Н. А. Корф. Наши педагогические вопросы. М., 1882).

Так оцінюючи подвижницьку роботу своєї землячки й співротаючи на ниві народної освіти в ріднім краї, педагог з Катеринославщини знав, звичайно, що, наперекір «височайшому повеленню», Алчевська самовіддано навчала не лише офіційно (щоб знову не закрили школу) — російською, а й крадучись, бо «не дозволено», — українською мовою. Читала з ними заборонену українську літературу, вислуховувала й нотувала їх відзиви, рекомендувала чимало українських книжок у тритомному анотаційному каталозі книг для читання народів, щонеділі співала з ними українських пісень, які відлунювали робочим багатоголоссям щодня, спорудила у своїй садибі перший у світі пам'ятник Шевченку. Школу роками забороняли, тоді місце праці «було перенесено на приватну квартиру, і заняття не припинялись. Її переслідували, залякували, примушували час від часу припинити заняття, але школа продовжувала існувати в підпіллі. Пізніше Х. Д. Алчевська притягалася до судового слідства за недозволену організацію сільської школи. Обурливі факти поліційного переслідування шкіл наводить Алчевська в «Історії відкриття школи в селі Олексіївці Михайлівської волості». У своїй школі, незважаючи на заборону, вона відстоювала українську мову, весь час зберігала українську пісню, пропагувала «Кобзар» Шевченка» (Див. документи: Визначні українські педагоги — народні просвітителі. К. «Знання», 1963. — С. 23—26).

Знаменно, що в Олексіївській сільській школі Алчевсь-

кої навчав української мови в 70-роки Борис Дмитрович Грінченко, який, попри тактичні незгоди з засновницею (вимушена покора офіційній владі — перехід на викладання російською мовою заради врятування школи), все ж протестував проти охаювання її «просвітницької діяльності» такими догідливими лакузами, як вірнопідданий Несміянов з жандармського «Одесского вестника» (1892, № 122). Того ж року, публікуючи в газеті «Буковина» за підписом П. Вартовий свої «Листи з України Наддніпрянської» (1892—1893), Б. Грінченко відзначав велику силу впливу Алчевської на селян, серед яких вона працювала, і висловив сподівання, що коли народ «визволиться з ярма імперії і процвіте життя українське пишним цвітом, тоді нові покоління згадають попередніх діячів і розберуться, «хто робив добро, а хто зло». Та і вимушеному задля легалізації викладання «предписанным языком» Христина Данилівна не дала затамувати рідне слово у спорудженій ціною неймовірних зусиль і жертв її сільській, справді народній, тому й жорстоко переслідуваній школі. Як і в 60—70 роки, так і на понад півстолітньому подвижницькому шляху не тільки в селі Олексіївці, а й в самому Харкові слово Шевченка, мова народу, пісня материнська звучали нескоренно, долаючи всі «запреты», лунаючи крізь вікна «крамольної школи». Мала всі підстави Алчевська на схилі свого віку, на початку ХХ століття, з гордістю підсумовуючи своє «пережите» й гідно осмислюючи «передумане», записати: «Українська пісня, як і раніше, мила й дорога мені; пісню цю протягом 50 років співає моя школа, і її не відтіснили ні фабрична, ні солдатська пісня (йдеться, звичайно, не про той стон, що «у нас песней зовется над великою русской рекой», а про ті, що під командою «запевай» — О. М.), ні сентиментальні барські романси, і якщо вам доведеться коли-небудь літнім тихим вечором, після закінчення занять робочого люду, гуляти по околицях Харкова і почути гармонійний жіночий хор, що співає одну за одною рідні пісні, і якщо ви, підійшовши до нього, спитаєте: «Хто навчив вас такого дзвінкого співання?», ви напевно почуєте відповідь: «Ми учениці недільної школи!» (Х. Д. Алчевская. Передуманное и пережитое. М., 1912). У колективній праці харківських учителів — порадику «Що читати народів?» Алчевська переконувала, що Шевченко — «наш народний геній», і радила «гаряче» його твори та розповіді про життя Кобзаря читати всім і «повсюдно» (Див.: О. Р. Мазуркевич. Нариси з історії методики української літератури. К., Радянська школа, 1961).

Підсумовуючи півстолітній шлях Харківської школи, Алчевська ніби вчинила «Конфіденціальний допит самій собі»: «Чи жива школа?.. Переді мною постають жваві обличчя учениць — бачу, що вони так і ловлять кожне слово, що всі розумові здібності напружені, щоб зрозуміти, засвоїти, не пропустити... ряд учительок з олівцями й папірцями — не менше уважних і спостережливих, ніж учениці... і всі ці люди, які самовіддано згуртувалися навколо безкорисливої справи, чи ж це благодішні філістери, чи матеріалісти-промисловці, а чи типи молчалинського пошибу? Ні! Ні! — відповідали мені і глузд, і серце. Ні! — відлунювало вражіння. Ні! — стверджувала свідомість, і я відчувала, як б'ється здоровий пульс у здоровому організмі, і гордо здіймала похилу голову, і ніби кликала когось на бій, і ніби почувала в собі прилив якоїсь нескореної сили, енергії й бадьорості.»

(Х. Д. Алчевская. Передуманное и пережитое. Дневники, письма, воспоминания. М., 1912).

Та сила, енергія й бадьорість відчувалися в рідному слові, що прагнуло рідної школи.

У своїй статті українською мовою «З практики недільних шкіл» (1912) Х. Алчевська писала: «За п'ятдесят майже років праці в недільній школі багато доводилось мені бачити учениць із народу, як на селі,— так і в городі. Колись—то, ще в епоху 60-х років, я починала навчання дорослих тим методом, який мені, молодій ще тоді вчительці, здавався найбільш раціональним, і це було навчання по «Грамотці» — П. Куліша. З тієї пори минуло піввіку, і мені доводиться на кожному кроці пересвідчуватись, що я в ті давні часи не помилялась. Народ наш, звісно, і до цього часу заховує в собі особливості своєї національної психології, і до цього часу не асимілювався з ними, та й ніколи не перестане бути самим собою. (розр. наша.— О. М.)

Життєві факти з моєї довголітньої педагогічної практики впевняють в цьому мене, так само як і моїх товаришів по школі. учениці вимагають, щоб виписували журнали на українській мові, домагаються «Кобзаря» Т. Шевченка, вони люблять читати і повісті із близького їм сільського життя. залюбки читають і вивчають напам'ять пісні своїх поетів. поміж грамотною молоддю, що побувала в школі, дещо знає вже нехай навіть з підручників, з минулого своєї батьківщини, що познайомилась з збірниками віршів рідного поета, щоб бачила український театр з його талановитими артистами,— з'явилась самосвідомість і любов до рідної пісні, яку витиснули в городі «жестокіє романсы», солдатська та фабрична пісня.

Молодь ця не соромиться вже своєї рідної мови і з теплою згадує рідне село».

І Х. Д. Алчевська, «на доказ того, наскільки рідна книжка близька місцевій людності, з якої і складається переважно контингент учнів школи» села Олексівка Михайлівського повіту, наводить переконливі «спостереження завідуючої народної бібліотеки» цього ж села (тобто свої) — захоплюючи відзиви її учениць про їх враження від прочитаних українських книжок, виданих їм учителькою: «Кобзаря», збірника «Перша ластівка», альманаха «Складка» Білиловського, «Кармелюка» Марка Вовчка, «Наймички» Т. Шевченка, віршів О. Кониського, пісень.

«І треба бачити,— продовжує Х. Алчевська,— як цей простий люд глибоко переживає враження, навіяні українською книжкою чи піснею, як захоплює його декламування рідною мовою, як його приваблюють святкування, що складаються із цих пісень та цих близьких йому віршів рідних поетів».

З того, як учні сільської недільної школи Х. Д. Алчевської сприймали твори Шевченка, інших українських письменників, народну пісню, зі своїх спостережень над читачем із народу, над його цікавістю до руської книжки і до української, нарешті, тішучись тим захопленням, яке помічали кожен раз у дівчат, що чули рідну мову з естради чи з кону, вона робить переконливий висновок:

«ми мусимо згодитись з тим, що ці яскраві життєві факти служать конкретними доказами того, наскільки праві усі педагоги, що обстоюють за навчання у школах рідною мовою і на малюнках рідної природи, рідного

життя. Психологі народної не викоринити і не витруїти з душі народу, вона завжди буде відрізнятись національними особливостями і буде прориватися до того, що ближче і дорожче їй, як рослина, зв'язана з землею, тягнеться до світла, до повітря, без яких не може жити» («Світло», 1912, кн. сьома, с. 36—41. Див. також: «Просвещение», 1907, № 1 — про українську мову, народну пісню в недільній школі Х. Д. Алчевської).

З цього погляду вартий уваги цікавий фрагмент, що зберігається у Харківському обласному державному архіві. Це — переписана Х. Д. Алчевською копія її листа в Петербург — звернення до сенатора, почесного академіка А. Ф. Коні, відомого громадського діяча і літератора, юриста—прибічника демократичних принципів, діяльність якого мала прогресивний, гуманний характер. В листі до А. Ф. Коні 28 січня 1905 року Х. Д. Алчевська писала:

«Я рішуче не належу ні до одної з партій так званих українофілів, мені зовсім чужа ідея сепаратизму і буду говорити лише як педагог і людина, що любить свою батьківщину.

Сорок з лишнім років я займаюсь навчанням і вивченням народу — зимою в місті і літом у селі, і спостереження мої ясно говорять мені про ті труднощі, які терпить сільська дитина. За шкільними постановами ми не маємо права тримати в бібліотеці книг малоросійською мовою, а попит на них величезний, і доводиться нерідко вислуховувати навіть дорікання від дорослих людей: «Що ж це у вас за бібліотека, що нема «Кобзаря» Шевченка?!» І, звичайно, вони праві, і не знаєш, що відповідати на цей справедливий докір.

А наші таланти, що народжуються! Їм ніде писати і ні для чого, бо ж їх твори цілими роками лежать у цензурі і з рештою решт не бачать світу.

Заступіться ж, глибокошановний Анатолій Федорович, за право слова багатомільйонного народу, у якого накладено veto і на його рідну мову, і на рідну пісню. і тисячі людей будуть вдячні Вам за Ваше співчуття.» (Харківський обласний державний архів. Лист Х. Д. Алчевської до А. Ф. Коні, 28 січня 1905 р.)

До речі буде принагідно звернути увагу на те, що 50-річчя громадсько-педагогічної діяльності Х. Д. Алчевської почесний академік Коні у своїй вітальній телеграмі назвав «піввіковим світлим трудом» (Христина Даниловна Алчевская. Полувековой юбилей. М., общ. И. Д. Сытина, 1912).

Підтримували Алчевську й прогресивні діячі народної освіти Західної України. Водночас з Іваном Франком, який високо цинив її просвітительську діяльність і був у безпосередніх дружніх зв'язках з нею, львівський його співратай Михайло Павлик називав харківську просвітительку своєю «землячкою», а себе — її «широприхильником». У травні 1912 р. він поздоровляв «вельмишановну Землячку» з 50-річчям діяльності в царині «просвіти народних мас», котрій вона віддала «стільки праці, сердечного тепла і терпіння, тямлючи, що це справа велика, н а й б і л ь ш а з усіх, які займають найкращих освічених людей у с ь о г о с в і т а». Справа та, як читаємо в листі Павлика до Х. Д. Алчевської від 24 травня 1912 р., виявилась у мужньому захисті рідного слова в її недільній школі: «Діло те, якого довгий час Ви були й душею—провідницею на всю Росію, дало було зразу чудовий зріст і цвіт. Але, на дихо, споконвічна ворожа сила Росії зв'ялила

те все перед часом і з самого, виораного Вами й Вашими прихильниками, поля, зробила пустиню. Бажав би я, щоб Ваше свято стало початком загального й глибокого повороту від темряви й неволі до нової всесторонньої просвіти народних мас — нації Росії — просвіти в їх в л а с н и х м о в а х — і тим самим до перетворення в ясну, вільну домівку націй, — в тім числі, розуміється, й Вашої — нашої рідної нації — української.» (Львів, філіал ЦДІА України, фонд 663, оп. 1, т. 16, д. 189, арк. 116—117).

А ще через п'ять років, у травні 1917 р. українська газета «Рідне слово» в некролозі «Помер Іван Алчевський» — «відомий не лише по Україні, але й по всьому світу, голова «Кобзаря» у Москві», — повідомляла: він «з сім'ї тих Алчевських, що в найтяжчі часи самодержавного гніту не ставала осторонь української справи». Тим часом як «батько, старий О. К. Алчевський підпомагав грішми кожду варту того українську справу, мати, високошановна Х. Д. Алчевська, в часи найтемніші давала в своїй недільній школі не тільки освіту взагалі, але й любов до рідного слова, до рідної пісні» («Рідне слово», 6 травня 1917 р.).

На таких, далеко не поодиноких, тернових стежинах до майбутньої розбудови національної школи поступово вирізьблювалися обриси становлення її концепції, основу якої становить утвердження рідного слова, зрошеного на своєму природному ґрунті — глибоко національному, й піднесеного до світової висоти — загальнолюдських цінностей.

***

Минатимуть віки, мінятимуться покоління, — а рідна мова все становитиме єдиний ґрунт, де проростатиме національна школа — душа і розум народу. І світочі України завжди плекатимуть її, розтерзувану «в путях» тирана, на всьому шляху страдальницького її утвердження в житті і школі, перегукуватимуть з Біблією, Коменським і Ушинським. Наш Пророк — «Апостол правди і науки» виборював її своїм «Кобзарем». І для заборонених народних шкіл складав перший істинно український «Буквар», який «святим духом» його «Молитв» рідною мовою «научав людей беззаконних слову правди і любові, єдиному святому закону», щоб «по-своєму глаголать» (Т. Г. Шевченко).

З історичного досвіду і сучасної дійсності, як і з вимог самого життя, переконаємося, що нові підходи до навчання і виховання поколінь, чого вимагає розбудова національної школи, а в ній — літературна освіта, будуть плідними тільки в спільній творчій, праці педагога з вихованцями над освоєнням невичерпної нашої національної спадщини. Результативність же її визначальною мірою залежить від осягнення всього шляху боротьби за національну школу, становлення і розвитку в ній духовної основи народу, «духовного вираження» особистості — рідного слова.

Впродовж усього шляху боротьби українського народу за рідне слово в рідній школі його національні бажання дедалі більше зливалися з загальнолюдськими прагненнями, що й становить історико-суспільну основу концепції національної школи.

Екслібриси О. Мікловди